

A Comparative Study of the Imamate Research Methodology of the Books *Mahasin* by Barqi and *Basa'ir al-Darajat* by Saffar

MohammadReza Mollanori¹

1. Department of Shia Studies, Faculty of Islamic Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: mmollanori@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
16 April 2026
Received in revised form
21 May 2026
Accepted
01 June 2026
Available online
22 June 2026

Keywords:

Al-Mahasin,
Basa'ir al-Darajat,
Ahmad ibn
Muhammad al-
Barqi,
Muhammad ibn al-
Hasan al-Saffar,
imamate research,
Shi'i hadith

ABSTRACT

The primary objective of this research is to conduct a comparative study of Imamate research (imāmat-pizhūhī) in two foundational Shī'ī hadith works from the third century AH: Al-Mahāsin by Ahmad ibn Muḥammad ibn Khālīd al-Barqī and Basā'ir al-Darajāt by Muḥammad ibn al-Ḥasan al-Ṣaffār. The central question of this research is: With what epistemological approach and through what narrative structure has each work elucidated the station of the Imam and the doctrine of Imamate, and what are the attitudinal differences between them in expounding Imamate? The research hypothesis posits that the theological concerns and intellectual backgrounds of each traditionist (muḥaddith) had a direct influence on their narrative style and the manner of organizing hadiths. The research methodology is descriptive-analytical, based on documentary study and textual analysis. Data were collected and analyzed through examining chapter structures, the arrangement of narratives, and the re-reading of doctrinal content. The findings indicate that both authors—traditionists from Qom in the third century AH—regarded Imamate as the axis of all religious affairs. The difference is that al-Barqī, in Al-Mahāsin, adopts a practical and educative (tarbi'ī) approach to expounding the doctrine of Imamate, demonstrating the connection between belief in Imamate and the religious life of the believer in areas such as the reward for actions, the punishment for sins, and ethical values. In contrast, al-Ṣaffār, in Basā'ir al-Darajāt, focuses on the stations (maqāmāt), virtues (faḍā'il), and existential levels (marātib-i wujūdī) of the Imams (AS), thereby highlighting the dimension of their knowledge ('ilm). The final synthesis of the research indicates that differences in the authors' goals and epistemic horizons led to two distinct models in Imamate research: one, al-Barqī's ethical-doctrinal (akhlāqī-i 'tiqādī) model, which emphasizes the practical outcomes of faith; and the other, al-Ṣaffār's faith-based-epistemic (īmānī-ma'rifafī) model, which focuses on the unseen dimensions and existential stations of the Imams. Together, these present a comprehensive and two-dimensional picture of Imamate research among early Shī'ī traditionists.

Cite this article: Mollanori, M. (2026). A Comparative Study of the Imamate Research Methodology of the Books *Mahasin* by Barqi and *Basa'ir al-Darajat* by Saffar. *Theology Journal*, 13(1), 195-220. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23306.2070>

© Author (s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: 10.22034/pke.2026.23306.2070

1. Introduction

With the decline of the Kufan hadith school and the transfer of the Imāmī scholarly heritage to Qom, a new phase in the history of Shī'ī hadith and theology unfolded. During this period, Imāmī scholarly literature was organized around the axis of hadith. The style of the Qom school was characterized by reliance on narration (*riwāya*), the exposition of religious knowledge (*ma'ārif*) within the linguistic framework of the Ahl al-Bayt (AS), and an insistence on not deviating from hadithic language. Among the prominent works of this school, five books occupy a special place in the domain of Imamate: *Al-Maḥāsin* by Aḥmad ibn Muḥammad ibn Khālīd al-Barqī; *Baṣā'ir al-Darajāt* by Muḥammad ibn al-Ḥasan al-Ṣaffār al-Qummī; *Al-Kāfī* by Muḥammad ibn Ya'qūb al-Kulaynī; *Al-Imāma wa-l-Tabṣira min al-Ḥayra* by 'Alī ibn Bābawayh al-Qummī; and *Kamāl al-Dīn wa Itmām al-Ni'ma* by al-Shaykh al-Ṣadūq (Ibn Bābawayh).

These five works demonstrate the gradual development of Qomī hadithic thought—from a purely narration-centered approach in *Al-Maḥāsin* and *Baṣā'ir al-Darajāt*, to the analytical and argumentative literature in *Al-Kāfī* and *Al-Imāma wa-l-Tabṣira*, and finally to *Kamāl al-Dīn*. Within this historical context, the question of Imamate became one of the most prominent topics of this school. Among the earliest Imāmī hadith compilations in Qom, two works—*Al-Maḥāsin* and *Baṣā'ir al-Darajāt*—are among the most important sources that directly or indirectly address the exposition of the doctrine of Imamate. Although these two works were not compiled directly under the title "The Book of Imamate," the doctrinal foundations concerning Imamate permeate their entirety.

Al-Maḥāsin by al-Barqī is among the earliest Imāmī hadith collections that encompasses juridical (*fiqhī*), ethical (*akhlāqī*), and doctrinal (*i'tiqādī*) chapters. In this book, although Imamate does not have an independent chapter, teachings concerning Imamate are manifested throughout the work and under various topics. In contrast, *Baṣā'ir al-Darajāt* by al-Ṣaffār focuses directly and extensively on the virtues (*faḍā'il*) and knowledge (*'ulūm*) of the Imams (AS). The primary objective of this research is to examine and analyze the difference between *Al-Maḥāsin* and *Baṣā'ir al-Darajāt* as two foundational sources in the formation of the Imāmī intellectual system concerning the station of the Imam. By focusing on the structure of narration, the internal logic of deriving Imamate teachings, and the theoretical model governing Imamate research in these two works, this study seeks to compare Imamate research in these two works.

Despite both books sharing the objective of establishing the Imam's station as the divine proof (*ḥujjat Allāh*), the manner in which the traditions are presented and organized exhibits significant differences. Understanding these differences contributes to a more precise comprehension of the historical

process of the formation of different methods of Imamate research in theological schools. The comparative study of these two works reveals the trajectory of the evolution of attitudes in the exposition of the subject of Imamate—an endeavor of great scholarly value for hadith studies and the history of Imāmī thought.

2. Methodology

To date, no independent comparative studies have been conducted concerning the differences in Imamate research between these two authors. Existing works have largely focused on the chain-of-transmission (sanad) or content analysis of the hadiths, without attending to the epistemological approach of the authors. Therefore, the present research, employing a descriptive-analytical approach based on documentary study and intra-textual-comparative analysis, seeks to reveal the epistemological and attitudinal differences between the two works in order to fill the lacuna in previous studies.

The research proceeds through the following stages:

Stage One: Data Collection — The primary sources for this research are the two hadith works under examination: *Al-Maḥāsin* by Aḥmad ibn Muḥammad al-Barqī and *Baṣā'ir al-Darajāt* by Muḥammad ibn al-Ḥasan al-Ṣaffār. Data were collected through careful examination of the structure of chapters (abwāb), the arrangement of narratives, and the re-reading of doctrinal content.

Stage Two: Structural Analysis — The two works are analyzed with attention to: (a) the overall organization and chapter divisions; (b) the selection and arrangement of hadiths; (c) the narrative strategies employed in presenting traditions concerning Imamate; (d) the thematic emphasis and recurrent motifs.

Stage Three: Epistemological Analysis — The study examines the epistemological assumptions underlying each work, including: (a) the conception of the nature and scope of Imamate; (b) the understanding of the Imam's station, authority, and knowledge; (c) the relationship between belief in Imamate and other dimensions of religious life.

Stage Four: Comparative Synthesis — The findings from the structural and epistemological analyses are synthesized through a comparative framework to identify the distinct models of Imamate research represented by each work.

3. Findings

The findings of this research demonstrate that both authors regarded Imamate as the axis of all religious affairs. However, the manner in which they approached this doctrine and its elaboration is markedly different:

3.1. Al-Barqī's Method in *Al-Maḥāsin* (The Educative-Vilāyī Approach)

Al-Barqī, in *Al-Maḥāsin*, presents Imamate not as an independent theological discussion but within an educative (tarbīṭī), ethical (akhlāqī), and faith-based (īmānī) context. *Al-Maḥāsin* is a vast collection of juridical and ethical

traditions, and al-Barqī organized the hadiths according to their content and practical function—beginning with topics of ritual purity (ṭahāra) and prayer and proceeding to ethical virtues and esoteric sciences (‘ulūm-i bāṭinī). Imamate in this book does not possess an "independent chapter"; rather, it constitutes the spirit and essence of all the chapters. His method is ethical and theological admonition (inzār-i akhlāqī wa kalāmī), similar to the style of works such as *Thawāb al-A‘māl wa ‘Iqāb al-A‘māl* (The Reward and Punishment of Actions).

He emphasizes the necessity of recognizing the Imam, the importance of affirming his wilāya (spiritual authority), the consequences of breaking the covenant concerning Imamate, and love for the Imam as the foundation of faith. He regards Imamate within the sphere of wilāya and obedience, and as the criterion for measuring actions and salvation in the hereafter. His objective is to cultivate a believing individual who is devout and adorned with divine ethics.

3.2. Al-Ṣaffār's Method in *Baṣā’ir al-Darajāt* (The Epistemic-Faith-Based Approach)

Through a careful examination of the chapters and structure of the book, we arrive at the conclusion that *Baṣā’ir al-Darajāt* is an entirely "Imāmī" book. It appears that al-Ṣaffār's objective in this work is to elucidate the levels and stations of individuals in relation to Imamate. In other words, the book seeks to introduce the hierarchical system (nizām-i ṭabaqātī) of human beings and the station of each based on their proximity to Imamate. The title of the book is somewhat similar to the title of *Al-Ṣafwa* (The Elite), which has a longer history predating al-Ṣaffār. Through the composition of *Baṣā’ir al-Darajāt*, al-Ṣaffār seeks to demonstrate how the rank and value of human beings are determined on the basis of the category of Imamate. Accordingly, the value of human beings commences with the Imam, extends to those who submit to him and his followers, and ultimately concludes with those who are outside this circle.

In this book, the term "knowledge" (‘ilm) plays a key role in introducing Imamate. Al-Ṣaffār, in *Baṣā’ir al-Darajāt*, focusing on the existential stations and inner dimensions of Imamate, emphasizes its scientific and epistemological aspects. The main axis of the book is based on the "knowledge of Imamate" (‘ilm al-imāma) and the relationship between the community and the Imam. The principal sections (Parts 1 through 9) are devoted to topics such as the obligation of seeking knowledge, the reward of the scholar, the superiority of the scholar over the worshipper, and the necessity of acquiring knowledge from its source (the Imams).

Although the emphasis is on knowledge, the tenth part of the book moves toward establishing the absolute authority (ḥujjiyat-i muṭlaqa) of the Imam. Topics such as "the earth is never devoid of a proof" (lan takhluwa al-arḍ min ḥujja) and "if only two people remain, one of them is the proof" demonstrate that al-Ṣaffār, after establishing the scientific station of the Imam, ultimately places his objective in elucidating "the Imam as the divine proof" and "the sole guide to guidance."

4. Conclusion

The difference in the authors' objectives and epistemic horizons has led to the development of two distinct models in Imamate studies: the "ethical-doctrinal model" (alghū-yi akhlāqī-i 'tiqādī)—which views Imamate in its practical and ethical function in the life of the believer; and in contrast, al-Ṣaffār's "epistemic-faith-based model" (alghū-yi ma'rifatī-īmānī)—which defines Imamate in terms of its scientific station and absolute authority. These two models clearly demonstrate the difference in Imamate research among the great figures of early Imāmī thought, with one path focusing on practical cultivation and the other on the elucidation of epistemological and existential foundations.

Declarations

Authors' Contributions: This article is single-authored.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgments: The authors have no acknowledgments to express to any individual or institution.

Ethical Considerations: The authors have observed all ethical principles in conducting and publishing this scientific research, and this has been confirmed by all of them.

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: According to the authors' declaration, this article has no conflict of interest.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement: The authors have not used artificial intelligence at any stage of writing this article.

انجمن کلام اسلامی

پژوهشنامه کلام

شماره چاپی: ۵۳۲۵-۲۴۷۶

شماره پرنک: ۶۶۷-۲۷۸۳

Homepage: pke.journals.miu.ac.ir

جامعه
المصطفی
العالمیة

بررسی مقایسه‌ای روش‌شناسی امامت‌پژوهی کتاب‌های محاسن برقی و بصائر الدرجات صفار

محمد رضا ملانوری^۱

۱. گروه شیعه‌شناسی، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: mmollanori@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

امامت،

روش‌شناسی،

المحاسن،

بصائر الدرجات

برقی و صفار هدف اصلی این تحقیق، بررسی تطبیقی امامت‌پژوهی در دو اثر بنیادین حدیثی شیعه در قرن سوم هجری، یعنی کتاب المحاسن اثر احمد بن محمد بن خالد برقی و کتاب بصائر الدرجات اثر محمد بن حسن صفار است. مسئله اصلی این تحقیق آن است که هر یک از این آثار با چه رویکرد معرفت‌شناختی و با چه ساختار روایی به تبیین جایگاه امام و امامت پرداخته‌اند و تفاوت‌های نگرشی آنان در تبیین امامت چیست؟ فرضیه پژوهش بر آن است که دغدغه‌های کلامی و زمینه‌های فکری هر محدث، بر شیوه روایت‌گری و نحوه سامان‌دهی احادیث تأثیر مستقیم داشته است. روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و مبتنی بر مطالعه اسنادی و تحلیل متن است. داده‌ها از طریق بررسی ساختار باب‌ها، نحوه تنظیم روایت‌ها و بازخوانی محتوای اعتقادی، گردآوری و تحلیل شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که هر دو نویسنده، که از محدثان قمی در قرن سوم هجری‌اند، امامت را به‌مثابه محور تمامی شئون دینی تلقی کرده‌اند؛ با این تفاوت که برقی در المحاسن رویکردی کاربردی و تربیتی در تبیین آموزه امامت دارد، به‌گونه‌ای که پیوند باور به امامت با زیست دینی مؤمن را در عرصه‌هایی چون ثواب اعمال، عقاب گناهان و ارزش‌های اخلاقی نشان می‌دهد. در مقابل، صفار در بصائر الدرجات با تمرکز بر مقامات، فضائل و مراتب وجودی امامان (ع)، جنبه علم امامت را برجسته می‌سازد. جمع‌بندی نهایی پژوهش حاکی از آن است که تفاوت در هدف و افق معرفتی مؤلفان به ایجاد دو الگوی متمایز در امامت‌پژوهی انجامیده است؛ یکی الگوی اخلاقی اعتقادی برقی که تأکید بر نتایج عملی ایمان دارد و دیگری الگوی ایمانی معرفتی صفار که بر ابعاد غیبی و مقامات وجودی امامان متمرکز است که در مجموع تصویری جامع و دوجبه‌ای از امامت‌پژوهی محدثان شیعه در قرون نخستین ارائه می‌دهد.

استناد: ملانوری، محمد رضا. (۱۴۰۵). بررسی مقایسه‌ای روش‌شناسی امامت‌پژوهی کتاب‌های محاسن برقی و بصائر الدرجات

صفار، پژوهشنامه کلام، ۱۱۳(۱)، ۱۹۵-۲۲۰. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23306.2070>

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

با افول مدرسه حدیثی کوفه و انتقال میراث علمی امامیه به قم، مرحله‌ای نو در تاریخ حدیث و کلام شیعه شکل گرفت. کلام امامیه پس از دوران مدینه و مدرسه کوفه وارد فضای علمی قم شد و در این شهر، با گرد آمدن شاگردان برجسته امامان و محدثان بزرگ، مدرسه حدیثی و کلامی قم پدید آمد. در این دوره، ادبیات علمی امامیه بر محور حدیث سامان یافت و قم به مرکز اصلی جمع‌آوری، پالایش و تبویب روایات تبدیل شد. بزرگان مدرسه قم در امتداد محدثان کوفه قرار داشتند. اندیشه‌های کلامی اصحاب امامیه در آثار قمیان تداوم یافت، هرچند محور اصلی فعالیت آنان تمرکز بر میراث حدیثی اهل بیت (ع) بود (طالقانی، ۱۳۹۱، ص. ۶۶).

مشایخ قم سه مأموریت بنیادین را در تاریخ حدیث امامیه بر عهده گرفتند:

۱. انتقال میراث حدیثی: بیش از نود درصد از احادیث شیعه از کانال قم عبور کرده است؛ بدون

قم، حجم عظیمی از میراث روایی از میان می‌رفت.

۲. نقد و پالایش حدیث: قمیان به حذف احادیث ضعیف، روایات غالیان و نقل‌های عامه‌ای که

به متون امامیه راه یافته بودند، اهتمام داشتند و تنها در مقام احتجاج با اهل سنت، از آن

دسته احادیث بهره می‌بردند.

۳. تبویب جامع احادیث: نظم‌بخشی و چینش موضوعی روایات از قم آغاز شد و کار آنان در

مقایسه با تلاش‌های پیشین، چون حسین بن سعید اهوازی، نظام‌مندتر و جامع‌تر بود.

بدین‌سان، شیعه در تدوین ساختارهای حدیثی خویش، سخت‌مدیون مشایخ قم است

(سبحانی، ۱۳۹۱، ص. ۳۱).

سبک مدرسه قم مبتنی بر تکیه بر روایت، تبیین معارف در قالب زبان اهل بیت (ع) و اصرار بر عدم عدول

از ادبیات حدیثی بود. در میان آثار برجسته این مدرسه، پنج کتاب در محور امامت جایگاه ویژه دارند:

۱. المحاسن اثر احمد بن محمد بن خالد برقی (متولد حدود ۲۷۴-۲۸۰ق)

۲. بصائر الدرجات اثر محمد بن حسن صفار قمی (متوفی حدود ۲۹۰ق)

۳. الکافی اثر محمد بن یعقوب کلینی (متوفی ۳۲۹ه)، جامع‌ترین اثر روایی با باب ویژه «الحجّة» در امامت؛

۴. الامامة و التبصرة من الحيرة اثر علی بن بابویه قمی، والد شیخ صدوق (متوفی ۳۲۹ه)، متمرکز

بر امامت در دوران حیرت و غیبت؛

۵. اکمال الدین و اتمام النعمة اثر شیخ صدوق (ابن بابویه)، کتابی در باب غیبت امام با ساختاری امامت‌شناختی.

این پنج اثر، تکوین تدریجی اندیشه حدیثی قم را نشان می‌دهند؛ از رویکرد کاملاً روایت‌محور در المحاسن

و بصائر الدرجات تا ادبیات تحلیلی و استدلالی در الکافی، الامامة و التبصرة و در نهایت اکمال الدین. از

المحاسن تا اکمال الدین می‌توان گذر از «کلام نقلی» به «کلام تحلیلی» را مشاهده کرد؛ تحول از نقل محض

حدیث به تبیین کلامی، در عین حفظ زبان اهل بیت (ع).

تغییر این ادبیات، پیامد تعامل مدرسه قم با جریان‌های فکری رقیب و آغاز ارتباط با حوزه‌های علمی ری و بغداد در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری بود؛ محیط‌هایی که اغلب غیرشیعی یا سرشار از مناظرات کلامی بودند. این وضعیت، مشایخ قم را بر آن داشت تا به بازسازی سبک نگارش حدیثی با افزوده‌های تحلیلی و استدلالی بپردازند (سبحانی، ۱۳۹۱، صص. ۳۲-۳۳).

در همین بستر تاریخی، مسئله امامت به یکی از برجسته‌ترین مباحث این مدرسه تبدیل شد. با آغاز عصر غیبت و محدود شدن ارتباط مستقیم با امام معصوم، جامعه شیعی دچار بحران معرفتی شد و محدثان قمی کوشیدند پاسخ این بحران را از رهگذر تبیین عقلانی و روایی امامت ارائه کنند. از همین رو، پس از آثار امامی، تألیفات مهمی درباره غیبت مانند الغیبة و اکمال‌الدین پدید آمدند.

امامت به‌مثابه محور اندیشه دینی شیعه، از آغاز اسلام تاکنون در آثار حدیثی و کلامی امامیه جایگاهی ویژه دارد. شیخ طوسی، فهرست‌نگار و کتاب‌شناس مشهور قرن پنجم، از علی بن اسماعیل بن میثم تمار به‌عنوان نخستین نویسنده در باب امامت یاد می‌کند و دو رساله الامامة و الاستحقاق را از او نام می‌برد (طوسی، ۱۴۱۷، ج. ۱، ص. ۱۵۰)؛ همچنین هشام بن حکم، شاگرد برجسته امام صادق (ع)، را از جمله متکلمان بزرگ شیعه می‌داند که در موضوع امامت رساله‌هایی چون الامامة و امامة المفضل نگاشته است (طوسی، ۱۴۱۷، ج. ۱، ص. ۲۵۸).

فارغ از تک‌نگاشته‌های مختلف در موضوع امامت، در میان نخستین جوامع حدیثی امامیه در قم، دو اثر المحاسن و بصائرالدرجات از مهم‌ترین منابعی‌اند که مستقیماً یا به‌طور ضمنی به تبیین اندیشه امامت پرداخته‌اند. هرچند این دو اثر مستقیماً با عنوان «کتاب الامامة» تدوین نشده‌اند، اما مبانی اعتقادی مربوط به امامت در سراسر آن‌ها جاری است. کتاب المحاسن اثر برقی از نخستین مجموعه‌های حدیثی امامیه است که ابواب فقهی، اخلاقی و اعتقادی را در بر دارد. در این کتاب، امامت اگرچه باب مستقلی ندارد، ولی آموزه‌های امامتی در سراسر اثر و در ذیل مباحث مختلف جلوه‌گر است. در مقابل، بصائرالدرجات صفار به‌صورت مستقیم و گسترده بر فضائل و علوم ائمه (ع) متمرکز است.

هدف اصلی این پژوهش بررسی و تحلیل تفاوت میان المحاسن و بصائرالدرجات، به‌عنوان دو منبع پایه‌ای در شکل‌گیری منظومه فکری امامیه درباره جایگاه امام است. این پژوهش با تمرکز بر ساختار روایت، منطق درونی استنباط آموزه‌های امامت و الگوی نظری حاکم بر امامت‌پژوهی در دو اثر یادشده، تلاش می‌کند امامت‌پژوهی این دو اثر را مقایسه نماید.

با وجود اشتراک هر دو کتاب در هدف یعنی تثبیت شأن امام به‌مثابه حجت الهی نحوه طرح و تنظیم روایات تفاوت‌های چشمگیری دارد. شناخت این تفاوت‌ها، به فهم دقیق‌تر فرایند تاریخی شکل‌گیری روش‌های متفاوت امامت‌پژوهی در مدارس کلامی یاری می‌رساند. بررسی تطبیقی این دو اثر مسیر تحول نگرش‌ها در تبیین موضوع امامت را آشکار می‌سازد، امری که برای مطالعات حدیث‌شناسی و تاریخ تفکر امامیه ارزش علمی فراوان دارد. تاکنون مطالعات مستقل تطبیقی در زمینه تفاوت امامت‌پژوهی این دو مؤلف انجام نشده است. آثار موجود بیشتر به تحلیل سندی یا محتوایی احادیث پرداخته‌اند و به رویکرد معرفت‌شناختی مؤلفان توجه نداشته‌اند.

از این رو، پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی تحلیلی و بر پایه مطالعه اسنادی و تحلیل درون متنی تطبیقی، درصدد آشکارسازی تفاوت های معرفتی و نگرشی میان دو اثر است تا خالاً موجود در مطالعات پیشین را پر کند.

در رویکرد تألیف کتب، مؤلفان معاصر معمولاً در مقدمه کتاب به مبانی، روش ها و انگیزه های خود برای نگارش آن اشاره می کنند. این رویکرد هرچند به شکلی محدودتر در آثار پیشینیان نیز قابل مشاهده است. با این حال در نسخه های موجود کتاب بصائرالدرجات، مقدمه ای از مؤلف یافت نمی شود که در آن انگیزه و روش کار وی به صراحت بیان شده باشد. بصائرالدرجات کتابی کاملاً حدیثی است؛ به این معنا که محتوای آن صرفاً شامل احادیث اهل بیت علیهم السلام بوده و مؤلف از افزودن مطالب دیگری مانند شرح و توضیح احادیث یا استدلالات کلامی به آن ها خودداری کرده است. این سبک در دوران صفار و بهویژه در حوزه حدیثی قم، امری طبیعی به نظر می رسد. بزرگان محدث قم تا حد امکان سعی داشتند در آثار حدیثی خود به متن حدیث وفادار مانده و از افزودن توضیحات اضافی پرهیز کنند؛ برای مثال در آثار شیخ صدوق نیز، به جز در موارد اندک، دیدگاه های مؤلف به چشم نمی خورد حتی در کتاب من لایحضره الفقیه که رساله ای عملی است، صدوق تنها در موارد ضروری و به صورت مختصر به توضیح روایات پرداخته است. تنها در کتاب کمال الدین و به اقتضای بحث وارد مباحث کلامی مبسوط می شود اما در بخش روایات توضیحات کمی از مؤلف دیده می شود. این سبک مشابه در کتاب کافی کلینی نیز مشاهده می شود (سبحانی، ۱۳۹۱، ص. ۳۲).

لازم به ذکر است که بصائرالدرجات حدود ۴۰ سال پیش از الکافی و حدود یک قرن پیش از من لایحضره الفقیه تألیف شده است. در آن دوران حتی همین میزان اندک از توضیح درباره احادیث نیز چندان مرسوم نبود. کتاب المحاسن برقی که از نظر زمانی بر بصائرالدرجات مقدم است نیز مؤید این مطلب است. این امر فهم دقیق روش مؤلف را با چالش هایی روبه رو می سازد اما به هیچ وجه غیرممکن نیست. برای درک این مهم باید با مطالعه دقیق کتاب، بررسی عملکرد مؤلف در تألیف، شناخت بسترهای شکل گیری کتاب و همچنین روش های رایج در دوران وی، به سبک و رویکرد مؤلف پی برد. در این بخش تلاش می کنیم تا با اتخاذ همین شیوه به اندازه توان خود با توجه به بررسی ساختار ابواب و چینش کتاب به شناخت روش تألیف برقی و صفار دست یابیم.

پیشینه پژوهش

در حوزه مطالعات امامت و حدیث پژوهی، رویکردهای نظری متعددی وجود داشته است. برخی از تحقیقات بر تئوری های کلامی و اثبات حقانیت امامت متمرکز شده اند (که در حوزه آرای کلامی این دو محدث نیز به آن پرداخته شده است). همچنین، مطالعاتی بر «سیر تحول حدیث شیعه» و «مبانی معرفت شناختی حدیث» صورت گرفته است که چهارچوب نظری لازم برای تحلیل ساختار روایی را فراهم می آورد. با این حال، تئوری ای که به طور خاص، تفاوت های بنیادین نگرش امامتی میان محدثان مکتب حدیثی قم در قرن سوم هجری را در بستر دو اثر المحاسن و بصائرالدرجات مورد مقایسه قرار دهد، مورد توجه قرار نگرفته است.

لذا با وجود کارهای ارزشمند انجام شده در حوزه آرای کلامی و محتوای مجزای هر کتاب، اثر مستقلی که به صورت مقایسه ای امامت پژوهی دو اثر المحاسن و بصائرالدرجات را در کنار هم قرار دهد، مشاهده نشده

است. پژوهش حاضر با ارائه یک تحلیل تطبیقی، این خلأ را پر کرده و نشان می‌دهد که چگونه تفاوت در دغدغه‌های دو محدث به شکل‌گیری دو الگوی متمایز در ثبت و انتقال آموزه‌های امامت منجر شده است.

کتاب المحاسن و جایگاه احمد بن محمد بن خالد برقی

کتاب المحاسن، که توسط احمد بن محمد بن خالد برقی نگاشته شده، یکی از سنگ‌بناهای انتقال میراث حدیثی کوفه به مدرسه قم محسوب می‌شود. برقی که متوفای ۲۷۴ یا ۲۸۰ هجری است (نجاشی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۷۷)، از زمره محدثان طراز اول قم و از اصحاب مستقیم امام جواد و امام هادی (ع) به شمار می‌آید. با این وجود، موقعیت رجالی ایشان در میان قدما دارای نکات تفصیلی است. نجاشی درباره وی تصریح می‌کند: «وَ كَانَ ثِقَةً فِي نَفْسِهِ بِرَوَى عَنِ الضُّعْفَاءِ وَ اعْتَمَدَ الْمُرَاسِيلَ» (نجاشی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۷۶). این رویکرد، سبب شد که برخی از علمای سخت‌گیر قم، از جمله احمد بن محمد بن عیسی اشعری، به دلیل کثرت نقل از راویان غیرموثق و اعتماد به حدیث مرسل، با او مخالفت کرده و وی را برای مدتی از قم تبعید کنند؛ هرچند که بعدها عاده حیثیت شده و جایگاه وی مورد پذیرش مجدد قرار گرفت (ابن الغضائری، ۱۴۲۲، ص. ۳۹؛ حلی، ۱۴۱۷، ص. ۶۳).

اهمیت المحاسن در میان جوامع حدیثی شیعه بسیار بالاست تا حدی که شیخ صدوق در مقدمه من لا یحضره الفقیه، المحاسن را در زمره «اصول اولیه شیعه» و کتاب‌هایی قرار می‌دهد که سند وی به آن‌ها شناخته شده و فقهای شیعه به آن استناد می‌کنند (صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۱، ص. ۴). محمدباقر مجلسی نیز در مقدمه بحار الانوار آن را جزء منابع معتبر خویش معرفی کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۸). اصل المحاسن مجموعه‌ای بالغ بر صد کتاب بوده است (طوسی، ۱۴۱۷، صص. ۶۲-۶۴)، اما در نسخه‌های موجود تنها یازده کتاب از آن باقی مانده است: کتاب الأشکال و القرائن، کتاب ثواب الأعمال، کتاب عقاب الأعمال، کتاب الصفوة و النور و الرحمة، کتاب مصابیح الظلم، کتاب العلل، کتاب السفر، کتاب الماکل، کتاب الماء، کتاب المنافع، کتاب المرافق (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۲).

دیدگاه امامتی برقی

همان‌طور که در بخش‌های پیشین اشاره شد، کتاب المحاسن اثر احمد بن خالد برقی، مجموعه‌ای عظیم از روایات در ابواب فقهی و اخلاقی است، اما در تحلیل ساختار آن، مباحث عمیقی در حوزه امامت و ولایت وجود دارد که برقی با استناد به روایات متعدد، بر ضرورت آن‌ها تأکید نموده است:

۱. تبیین جایگاه معرفت امام در نظام اعتقادی اسلام

برقی در کتاب الصفوة و النور و الرحمة به‌طور ویژه بر اهمیت شناخت امام تأکید ورزیده است. باب «معرفة» (باب ۱۹) شامل ۶ روایت است که مستقیماً به تعریف و آثار معرفت امام می‌پردازد. در اولین روایت، از ابی بصیر نقل شده که حکمت در آیه «و من یوتی الحکمة فقد أوتی خیراً کثیراً» به معرفت امام و طاعت خدا تعبیر شده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۴۸). بنابر روایات دوم، سوم، چهارم و پنجم، محبت حقیقی اهل بیت (ع)

محصول اراده و اختیار صرف انسان نیست، بلکه لطف و توفیق الهی است؛ یعنی خداوند دل‌های مؤمنان واقعی را با نور محبت امامان منور می‌کند و این معرفت و شناخت امام، انسان را از آتش نجات می‌دهد زیرا این محبت صادقانه، زمینه هدایت و نجات است و خداوند آن را در دل انسان‌هایی قرار می‌دهد که قابلیت هدایت دارند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۴۹). بنابر روایت پایانی این باب، شکر در آیه «و لتکبّروا لله علی ما هدیکم و لعلکم تشکرون» به معرفت تفسیر شده و در آیه «ولا یرضی لعباده الکفر و ان تشکروا یرضه لکم» کفر یعنی خلاف ولایت، و شکر یعنی ولایت و معرفت (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۴۹).

بنابر این روایت شکر حقیقی در منطوق قرآن، معرفت امام و اطاعت از ولایت الهی است و کفر، یعنی انکار امام و جدایی از ولایت.

در مقابل مباحث مربوط به ضرورت معرفت امام، وی در بخش مربوط به نفی شناخت امام و نکوهش آن در کتاب عقاب الأعمال، باب «عقاب من لم یعرف إمامه» به چند روایت استناد می‌کند. در این احادیث، امام به عنوان مفروض الطاعه معرفی شده و با تأکید بیان می‌شود که هرکس معرفت او را انکار کند و امام زمان خود را شناسد، مرگش مرگی از جنس جاهلیت، یهودیت یا مرگی همراه با کفر و نفاق خواهد بود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۲).

همچنین در باب «عقاب من أنکر آل محمد (ص)»، در دو روایت دیگر مسئله عدم شناخت و جهل نسبت به امامان معصوم (ع) بیان شده است. در یکی از این روایات، فردی توصیف می‌شود که صد سال در میان رکن و مقام به عبادت خدا مشغول بوده، روزهایش را به روزه و شب‌هایش را به قیام و مناجات گذرانده است، تا آنجا که پرده‌ها از برابر دیدگانش کنار رفته؛ با این حال، اگر نسبت به حق و جایگاه اهل بیت (ع) ناآگاه باشد، نزد خداوند هیچ پاداشی برای او نوشته نمی‌شود. در بیان دیگر آمده است: کسی که حق امامان را شناسد و به ولایت آنان معرفت پیدا نکند، خداوند هیچ عمل و عبادتی را از او نمی‌پذیرد (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۹۰-۹۲).

بر این اساس، احمد بن محمد بن خالد برقی در بحث معرفت امام چنین نتیجه می‌گیرد که شناخت امام، شرط اصلی قبول اعمال در پیشگاه خداوند است، و افزون بر آن، انسان‌ها در ترک این شناخت و جهل نسبت به امام، هیچ‌گونه عذر و بهانه‌ای نزد خداوند ندارند. مشخص است که رویکرد برقی از نوع معرفتی‌سلوکی است، نه احتجاجی. در نگاه وی معرفت امام در زندگی انسان مؤمن به مثابه عقل هدایتگر تعریف می‌شود.

۲. ولایت به مثابه اساس اسلام

مسئله ولایت آل محمد (ص) جایگاه ویژه‌ای در تفکر برقی دارد. برقی در باب ۴۶ کتاب مصابیح الظلم با عنوان «الشرایع»، با ۱۳ حدیث ولایت را بنیان و اساس اسلام معرفی می‌کند. بنابر این روایات ولایت و حب اهل بیت، «اساس الاسلام» (شالوده و بنیان ساختار اسلام)، «أثافی الاسلام» (پایه اصلی اسلام)، «مفتاحهن» (کلید سایر ارکان)، «الدلیل علیهن» (راهنمای سایر ارکان)، «ذروة الأمر و سنامه و مفتاحه و باب الأنشیاء و رضی الرحمن» (اوج، قله، کلید و رضایت خداوند در گرو پذیرش و اطاعت از امام) و شرط قبولی اعمال معرفی شده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۲۸۶-۲۹۰).

۳. اهمیت اقرار زبانی و قلبی به ولایت

برقی در باب ۲۹ از کتاب الصفوة، اهمیت اقرار زبانی و قلبی به امامت ائمه را در دو روایت مورد تأکید قرار می‌دهد. روایت اول یک تعریف عمیق و وجودی از بهشت ارائه می‌دهد. در نگاه سطحی، بهشت مکانی است که پس از مرگ و حسابرسی به مؤمنان وعده داده شده است. اما امام صادق (ع) در این حدیث، ولایت ائمه (ع) را به‌عنوان معنای حقیقی و باطنی بهشت معرفی می‌کند. امام (ع) تصریح می‌فرماید که پذیرش و اقرار به امامت اهل بیت (ع) خود بهشتی است که مؤمنان در همین دنیا در آن حضور دارند. این بهشت، نه بهشت جسمانی، بلکه بهشت معنوی و اعتقادی است که انسان را از گمراهی و شقاوت مصون می‌دارد و او را در مسیر درست سعادت قرار می‌دهد. از این رو باید دعا کند که این گوهر گرانبها (ولایت) که راه اصلی رسیدن به بهشت اخروی است، از او سلب نشود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۶۱). پس با توجه به روایت، ولایت اهل بیت (ع) مبدأ و سرچشمه سعادت است. کسی که به این ولایت اقرار کند، در حقیقت در فضای نجات و امنیت الهی قرار گرفته است؛ فضایی که می‌توان آن را «بهشت در دنیا» نامید.

روایت دوم صراحتاً بیان می‌دارد که آتش جهنم هرگز کسی را که به ولایت اهل بیت (ع) متعهد باشد، لمس نخواهد کرد (لَنْ تَطْعَمَ النَّارُ). این عبارت قاطع، حاکی از جایگاه بنیادین ولایت به‌عنوان شرط اساسی نجات و رستگاری است. براساس این روایت، ولایت، همانند حصار و پناهگاهی عمل می‌کند که مؤمن را در برابر عذاب الهی محافظت می‌نماید (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۶۱).

پیوند بین این دو روایت بدین شکل است که اگر روایت اول ولایت را «بهشت» می‌داند، روایت دوم آن را «مصونیت از جهنم» اعلام می‌کند. این دو، دو روی یک سکه هستند و بر این حقیقت تأکید می‌کنند که محور ایمان و عمل صالح، حول محور ولایت و امامت می‌چرخد. ایمان بدون ولایت، ناقص است و ولایت، کفایت‌کننده برای نجات از عذاب نهایی است.

این دو روایت از نصوصی هستند که جایگاه محوری ولایت اهل بیت (ع) را در نظام اعتقادی شیعه و همچنین در سعادت دنیوی و اخروی مؤمن تبیین می‌کند؛ بنابراین تمرکز اصلی مؤمن باید بر حفظ و تقویت این اقرار و معرفت (ولایت) باشد، چراکه خروج از آن به معنای خروج از دایره امن الهی و بهشت معنوی است.

۴. سلسله‌مراتب تمسک و تعلق به امام

برقی در کتاب الصفوة و النور و الرحمة در بایی با عنوان «باب شیعتنا آخذون بحجرتنا»، با تأکید بر پیوند مستحکم امامت با نبوت، مفهوم تمسک را یک زنجیره الهی ترسیم می‌کند به‌گونه‌ای که تصریح می‌شود همه شیعیان به ما (ائمه) تمسک دارند، ما به پیامبر و پیامبر نیز به خداوند متمسک است. این روایات، چهارچوب ساختار ایمانی را در سطح تمسک تعریف می‌کنند و با بیان رابطه پیوسته و تسلسلی میان خداوند، پیامبر، اهل بیت و شیعیان، به تبیین شفاعت و نقش ویژه پیامبر و اهل بیت در قیامت در این زمینه می‌پردازند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۸۲).

۵. عواقب نقض عهد و پیمان امامت

در باب «عقاب من نکث صفة الإمام» که باب نوزدهم کتاب عقاب الأعمال است تأکید شده که ناقض بیعت با امام، روز قیامت با حالت «اجذم» نزد خداوند حاضر می شود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۴).

معنای حقیقی واژه «اجذم»، مقطوع الید یعنی دست بریده می باشد. اما در احادیث پیامبر (ص) بیشتر در معانی مجازی و کنایی به کار رفته که همه این معانی نزدیک به هم هستند و تفاوت چندانی با یکدیگر ندارند؛ مثل بی دلیل و بی حجت، بی خیر و بی برکت، ناقص و ناتمام، نقصان در کمال و جمال و مقطوع السبب (ایرانمنش و همکاران، ۱۳۹۴، صص. ۶۵-۸۱). به کارگیری این واژه در این روایات می تواند کنایه از فردی باشد که ایمان و ارتباطش با خدا قطع گشته است؛ از این جهت قدرت انجام خیر را از دست داده، چون با امام قطع ارتباط کرده است.

۶. حرمت پیروی از امام جور (حاکم ستمگر)

برقی در کتاب عقاب الأعمال در باب «عقاب من اتخذ اماماً من الله امام جور»، با نقل چهار روایت، لزوم اطاعت از امام حق و پرهیز از امام جائز را تبیین می کند. روایت اول به صراحت اعلام می کند که رهبران ستمگر و پیروان آن ها از اساس دین و حقیقت الهی جدا هستند و در مسیر گمراهی قرار گرفته اند. مهم ترین پیام این حدیث، بی ارزش بودن و پوچی اعمال نیکویی است که این رهبران یا پیروانشان ممکن است انجام دهند. این عمل براساس آیه قرآن (ابراهیم: ۱۸) به «خاکستری که در روز طوفانی توسط باد به شدت پراکنده شود» تشبیه شده است. همان گونه که از خاکستر پراکنده در طوفان چیزی باقی نمی ماند، از اعمال (ولو به ظاهر نیک) ائمه جور و اطاعت کنندگان شان نیز در پیشگاه خداوند ارزشی باقی نخواهد ماند. پایان روایت بیانگر آن است که این گمراهی، یک انحراف سطحی نیست، بلکه «ضلال بعید» (گمراهی دور و ژرف) است؛ به این معنی که از مسیر اصلی دور افتاده اند و بازگشت برایشان دشوار است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۳).

روایت دوم شایسته سالاری را به عنوان اصلی کلیدی در باب رهبری مطرح می کند. بنابر این روایت رهبر باید براساس معیار علم و فقاقت (دانش عمیق دینی و فهم احکام) انتخاب شود لذا اگر شخصی ریاست یا امامت گروهی را برعهده بگیرد درحالی که در آن جمع فردی داناتر یا فقیه تر از او وجود دارد، این عمل جایز نیست (ممنوعیت تقدم مفضل بر فاضل). در پایان، روایت نتیجه این انتخاب نادرست را، زوال، فروپاشی و انحطاط دائمی امور جامعه بیان نموده؛ به گونه ای که این ضعف تا روز قیامت ادامه خواهد داشت (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۳).

در روایت سوم، یکی از چیزهایی را که به عنوان «کمرشکن» معرفی می کند یعنی بلایا و مصائبی که به نهایت خطرناک و مهلک هستند رهبری است که خود نافرمانی خدا می کند، اما در عین حال دستوراتش اطاعت می شود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۴)؛ زیرا این وضعیت، فاجعه ای مضاعف است: الف) رهبر، خود الگوی گناه است و جامعه را به تباهی می کشاند. ب) جامعه با اطاعت از او، در گناه شریک می شود و مشروعیت گناه را می پذیرد. این اطاعت، اساس دین داری و سعادت جامعه را در هم می شکند.

روایت چهارم تأکید بر منشأ الهی امامت دارد. بنابر این روایت، خداوند امری را که از رهبری ستمگر که از جانب خدا نیست اطاعت کند، قطعاً عذاب خواهد کرد؛ حتی اگر از نظر فردی، اعمالی نیکو، پرهیزکارانه و

پارسا داشته باشند. این نشان می‌دهد که عمل فردی بدون پذیرش ولایت مشروع، در نهایت ناقص و بی‌ثمر است. در مقابل، خداوند وعده می‌دهد که هر امتی که از امامی هدایت‌کننده که از جانب خداست اطاعت کند، مورد عفو قرار خواهد گرفت؛ حتی اگر از نظر فردی، اعمالی ظالمانه و بدکارانه داشته باشند. این عفو، نه به معنای نادیده‌گرفتن مطلق گناهان فردی، بلکه به معنای بازشدن در توبه و شفاعت و قرارگیری در چهارچوب رحمت الهی به‌واسطه پذیرش اصل ولایت است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۴). این حدیث یکی از قوی‌ترین مبانی کلامی در مکتب تشیع را مطرح می‌کند که امامت و ولایت را به‌عنوان یک اصل اعتقادی تعیین‌کننده سرنوشت انسان‌ها معرفی می‌کند و آن را بر تقوای فردی ترجیح می‌دهد.

برقی با گزارش چهار روایت در این باب، یک نظام فکری منسجم را ارائه می‌دهد؛ اینکه رهبری باید مشروعیت الهی داشته باشد و مبتنی بر علم و فقاقت باشد (روایت دوم و چهارم)، اطاعت از رهبران ستمگر و فاقد مشروعیت، نه‌تنها گناهی بزرگ است (روایت سوم)، بلکه باعث بطلان و نابودی اعمال نیکوکارانه فردی نیز می‌شود (روایت اول و چهارم)، ولایت و اطاعت از امام منصوب از جانب خدا، چنان اهمیتی دارد که شرط اصلی پذیرش اعمال و دروازه ورود به مغفرت الهی محسوب می‌شود (روایت چهارم).

۷. مقام‌شناختی: امام، کلید انحصاری علم و حکمت

جایگاه علمی ائمه (ع) یکی از محورهای مهم تحلیل برقی است که در کتاب مصابیح الظلم به تفصیل بدان پرداخته شده است.

روایت پایانی باب «المعرفة» از کتاب مصابیح الظلم، در ابتدا با عبارت «إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ مُحَمَّدًا (ص) بِالنَّبُوءَةِ وَ اصْطَفَاهُ بِالرَّسَالَةِ فَإِيَّاكَ وَ النَّاسَ وَ إِيَّاكَ وَ عِنْدَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ مَفَاتِيحُ الْعِلْمِ...» جایگاه نبوت و تداوم آن در اهل بیت را یادآور می‌شود تا مردم بدانند هدایت پس از پیامبر از طریق اهل بیت ادامه دارد سپس با عبارات چهارگانه «مفاتيح العلم، أبواب الحكمة، ضياء الأمر، فصل الخطاب»، جایگاه معرفتی و هدایتی اهل بیت را بیان می‌کند. بعد از بیان مرجعیت علمی خاندان پیامبر و اینکه معرفت و علم تنها در اختیار اهل بیت است قبول ایمان و عمل را مشروط به محبت آنان می‌داند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۹۹).

در روایت دیگری در ذیل آیه «فَأَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» از اهل ذکر به ائمه هدی تفسیر شده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۲۱۶) و در روایت بعدی نقش ائمه (ع) را به‌عنوان تنها مرجع رسمی در رفع شبهات و مسائل دینی تثبیت نموده و بیان می‌کند که در برابر فتنه‌ها و امور مبهم، بی‌عملی موقت و بررسی‌گرایانه، از عمل عجولانه بهتر است؛ زیرا تنها با تثبیت مراجع به امام و معیار قرآن می‌توان به «قصد» یعنی مسیر حق و اعتدال رسید (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۲۱۶).

۸. حب امام: اساس ایمان و ملاک سنجش اعمال

مبحث حب آل محمد (ص) نزد برقی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است و در جایگاه اساس اسلام، برترین عبادت و نشانه ایمان قرار می‌گیرد و سودمندی آن را برای هفت موطن نزد خدا، هنگام مرگ، در قبر، حشر،

حوض کوثر، میزان و پل صراط برمی شمارد. بالاترین درجه بهشت را مختص کسی می داند که حب اهل بیت را در قلب داشته و با زبان و دست یاری دهنده باشد؛ درجه دوم برای کسی است که با زبان یاری دهد و درجه آخر برای کسی است که فقط در قلب دوستدار باشد (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۱۵۰-۱۵۳).

برقی همچنین در کتاب ثواب الأعمال من المحاسن در ابوابی همچون «ثواب من تولى آل محمد»، «ثواب من مات بغير ولاية آل محمد»، «ثواب من أحب آل محمد»، «ثواب مودة آل محمد»، «ثواب من استشهد مع آل محمد»، «ثواب من ذكر آل محمد»، «ثواب النظر إلى آل محمد»، «ثواب صلة آل محمد»، «ثواب من دمعت عينه في آل محمد»، «ثواب من اصطنع إلى آل محمد يدا» به این موضوع پرداخته که برآیند آن روایات آن است که محبت واقعی به اهل بیت باعث جاری شدن چشمه های حکمت بر زبان، تجدید ایمان، و کسب پاداش عمل هفتاد پیامبر، صدیق، شهید و عابد (که هفتاد سال خدا را عبادت کرده اند) می شود، در روز قیامت خداوند بدون هیچ حجابی به او نظر می کند، با شفاعت آن ها وارد بهشت خواهد شد، ذکر آنان شفاعش دردها و وسوسه هاست و دوستی با ایشان رضایت پروردگار را در پی دارد و... (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۶۰-۶۳). همچنین در باب «قل لا اسئلكم عليه اجرا إلا مودة في القربى»، چهار روایت در تفسیر این آیه، مودت را به حب تفسیر می کنند و این محبت را واجب الهی دانسته و «ذوی القربى» را منحصرأ اهل بیت می دانند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۱۴۴-۱۴۵). در باب «طيب المولد» در کتاب الصفوة، تنها کسی که ولادتش پاک باشد را شایسته دوست داشتن ائمه معرفی می کند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۳۸).

۹. نکوهش شدید بغض و عاقبت ناصبی گری

در مقابل برقی با تأکید فراوان، بغض و کینه نسبت به امامان را موجب سقوط ایمان و اعمال معرفی می کند. او در کتاب عقاب الأعمال، باب «عقاب من انكر آل محمد (ص) و جهل امرهم»، روایاتی با عباراتی همچون «بَعَثَهُ اللَّهُ يَهُودِيًّا»، «بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَجْدَمًا»، «لَمْ يَكُنْ لَهُ ثَوَابٌ»، «لَمْ يَنْفَعَهُ شَيْءٌ» و «لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهُ شَيْئًا أَبَدًا» گزارش می کند. در ساختار حدیثی او، این انکار مساوی با سقوط از دایره ایمان و از دست دادن ثواب اعمال است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۹۰-۹۲). در کتاب الصفوة و النور و الرحمة، باب ۳۵، بیان می شود که عبادت هزار ساله فردی که بغض ائمه را در دل داشته باشد، مورد قبول خداوند نخواهد بود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۶۸). در باب ۴۷ از همین کتاب با عنوان «باب الراد لحديث آل محمد ص»، به تفصیل به این موضوع می پردازد. در این بخش دشمنی با ائمه در ردیف دشمنی با رسول خدا (ص) قرار گرفته، فرد ناصبی بدتر از زنازاده توصیف شده که به هیچ وجه مورد شفاعت قرار نخواهد گرفت و در نهایت، عاقبت دشمنی با حضرت علی (ع) به آتش و خروج از اسلام تعبیر شده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۸۵).

۱۰. حشر و حسابرسی روز قیامت بر مبنای اقتدا به امام

موضوع حشر و محشور شدن افراد با امامان، از مهم ترین مباحث آخرتی در المحاسن است که پیوستگی دنیا و آخرت را نشان می دهد. برقی در دو باب با عناوین «يوم ندعوا كل اناس بإمامهم» و «من مات لا يعرف امامه»

مطرح می‌کند در روز قیامت هر گروه از مردم با امامی که در دنیا او را رهبر خود قرار داده‌اند مبعوث می‌شوند؛ این همراهی تا حد لعن متقابل میان امام متبوع و پیروانش پیش می‌رود؛ مگر آن دسته از افرادی که ائمه اطهار (ع) را به‌عنوان امامان حقیقی خود پذیرفته و اطاعت کرده‌اند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۱۴۳ و ۱۵۳).

برقی در روایات دیگر، خلقت ائمه (ع) را از «أَعْلَى عَلَّيْنِ» گزارش کرده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۳۲) و نیکی و صله به امام و اهل بیت (ع) را در سلسله‌مراتب احسان الهی جای می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که احسان به ائمه معادل احسان به رسول خدا (ص)، و احسان به رسول خدا (ص) معادل احسان به خداوند متعال دانسته شده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۶۲).

او نگاه به امام را عبادت، ذکر ائمه (ع) را سبب شفا از بیماری‌ها و مصائب، و اشک بر مصیبت‌های آنان را موجب بخشش گناهان معرفی کرده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۶۳).

برقی همچنین جایگاه والای شهادت در راه ائمه (ع) را در قالب هفت مرتبه برتر در بهشت و شفاعت برای هفتاد تن از بستگان بیان می‌کند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۶۲).

او دروغ بستن به امام (ع) را در ردیف کذب بر خدا و رسولش دانسته و آن را از گناهان کبیره شمرده است که نتیجه آن آتش دوزخ خواهد بود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۱۸). همچنین برای صیانت از جایگاه امامت، بر ضرورت تقیه و حفظ اسرار ائمه (ع) تأکید می‌ورزد و اشاعه و افشاء امور ائمه توسط شیعیان را به‌شدت نکوهش نموده و آن را در حکم قتل عمدی ائمه (و نه سهوی) قرار می‌دهد (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۲۵۵-۲۵۹).

افزون بر این، وی شفاعت ائمه (ع) را امتداد رحمت الهی دانسته و آن را در پرتو ادله قرآنی تبیین کرده است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۸۳).

تحلیل کتاب/محاسن برقی در موضوع امامت و نگرش امامتی او

برقی در المحاسن امامت را نه در قالب یک بحث صرفاً کلامی، بلکه در بستر تربیتی، اخلاقی و ایمانی مطرح می‌کند. او به‌جای تکیه بر استدلال‌های عقلی و نظری، روش هشدار اخلاقی و الهیاتی را برگزیده است؛ روشی که یادآور سبک «الجزاء و العقاب» است و هدف آن پرورش وجدان مؤمن و تبیین رابطه معرفت اهل بیت با ایمان عملی است. به عبارتی می‌توان گفت کتاب المحاسن رویکردی مضمون‌محور دارد؛ یعنی احادیث را براساس محتوا و موضوع آن‌ها تنظیم می‌کند، نه بر پایه زنجیره اسناد یا نظام کلامی اعتقادات. چپش ابواب کتاب از عرصه‌های عملی و عبادی چون طهارت، صلاة و حج آغاز شده و به آداب معاشرت و فضایل اخلاقی می‌رسد. این ساختار نشان می‌دهد که برقی از روایات اهل بیت نه فقط برای فقه و احکام، بلکه برای تربیت انسان، سامان اجتماعی و شناخت خدا بهره می‌گیرد.

برقی امامت را در مدار ولایت و طاعت تعریف می‌کند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۴۸)؛ امامت برای او نظام معنوی هدایت و پیوند با خداست به‌گونه‌ای که همه شیعیان به ائمه (ع) تمسک دارند، ائمه (ع) به پیامبر (ص) و پیامبر (ص) نیز به خداوند متمسک است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۸۲). در جهان‌بینی برقی، امامت به‌عنوان اساس اسلام و راهنمای سایر ارکان، حقیقتی جاری و زنده در سراسر حیات مؤمنانه است.

(برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۲۸۶-۲۹۰)؛ او امامت را روح ایمان و جوهره اعمال صالح می‌داند که در ثواب اعمال و عبادات متجلی می‌شود لذا کسی که حق امامان را نشناسد و به ولایت آنان معرفت پیدا نکند، خداوند هیچ عمل و عبادتی را از او نمی‌پذیرد. پس شناخت امام، شرط اصلی قبول اعمال در پیشگاه خداوند است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۹۰-۹۲). شیوه نقل برقی برگزیده و هدفمند است؛ او همه احادیث را ذکر نمی‌کند، بلکه گزینشی از روایات دارای مضمون اخلاقی و معنوی ارائه می‌دهد. اختصار در اسناد و تأکید بر مضمون حدیث، نشانگر دید تربیتی اوست. برقی حدیث امامت را نه برای اثبات نظری، بلکه برای ساختن اخلاق مؤمنانه و تربیت روح انسان مؤمن به کار می‌گیرد (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۱۵۰-۱۵۳ و ۶۰-۶۳). در المحاسن، امامت فصل مستقلی ندارد؛ بلکه در بطن اعمال و اخلاق مؤمنانه جریان دارد. باب‌هایی همچون «ثواب من أحب آل محمد» یا «ثواب من مات مع ولایة آل محمد» در واقع تجلی آموزه امامت‌اند، هرچند در ساختار کلی کتاب با عنوان عمومی ثواب و اعمال آمده‌اند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۶۱). هدف برقی تبیین آثار ایمان به امامت در زندگی دینی است، نه بحث درباره مبانی نظری آن (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۹۳-۹۴). از دیدگاه او، امامت تجلی ولایت الهی در زمین است؛ به همین سبب در ابواب عبادات، طهارت، ثواب و فضیلت حضور دارد. محبت امام و پیروی از او جزئی از عمل صالح و معیار تهذیب نفس تلقی می‌شود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۱۴۴-۱۴۵، ۱۵۰ و ۶۰). بدین‌سان امامت در سراسر کتاب حضور دارد؛ چون بنیان همه معارف اهل بیت است.

برقی در تنظیم محتوای ابواب، روایات هشداردهنده درباره لغزش و ضلالت را می‌آورد، سپس احادیثی را ذکر می‌کند که پیامدهای روحی و اخروی آن را روشن می‌سازد. این چینش نشان می‌دهد که در نظر او، امامت صرفاً تئوری سیاسی یا بحث تاریخی نیست، بلکه مسئله نجات و رستگاری انسان است (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، صص. ۹۰-۹۲).

در نتیجه، برقی در المحاسن نماینده یک منهج روایی تربیتی ولایی است. در این منهج: مجموعه احادیث گزارش شده در خصوص امامت، ابزاری برای ساختن انسان مؤمن عبادی و اخلاقی است چون برقی ولایت را به پذیرش اعمال و سعادت اخروی انسان‌ها پیوند می‌زند (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۶۷). امامت محور معنوی همه اعمال و معارف دینی به شمار می‌رود به گونه‌ای که هرکس معرفت او را انکار کند و امام زمان خود را نشناسد، مرگش مرگی از جنس جاهلیت، یهودیت یا مرگی همراه با کفر و نفاق خواهد بود (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۹۲). انتخاب روایات امامتی با هدف پیوند معرفت و عمل انجام می‌گیرد، نه برای مباحث جدلی و نظری (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۱۴۸). پس امامت در نگاه برقی نه موضوعی در کنار دیگر موضوعات، بلکه زمینه معرفتی تمام ابواب کتاب است و هر باب از المحاسن جلوه‌ای از امامت و کارکرد آن در زندگی دینی مؤمن را نشان می‌دهد. به تعبیر دقیق‌تر، امامت، روح المحاسن است؛ جوهره همه معارف و سلوک مؤمنانه را به هم پیوند می‌دهد.

کتاب بصائر الدرجات و جایگاه محمد بن حسن صفار

کتاب بصائر الدرجات دارای ۱۰ بخش است که هر بخش شامل ۱۰ تا ۲۴ باب می‌شود. مجموع ابواب کتاب بدون احتساب ابواب نوادر، ۱۸۹ باب است. تعداد احادیث کتاب با توجه به شیوه شمارش در چاپ‌های مختلف، متفاوت است. در تحقیق کوچه‌باغی تعداد روایات ۱۸۸۱، در تحقیق زکی‌زاده تعداد روایات ۱۹۰۵، طبق تحقیق معلمی ۱۹۰۱ و بر پایه تحقیق ابطحی ۱۸۶۵ حدیث در کتاب یافت می‌شود.

محمد بن الحسن بن فروخ الصفار، از یاران و پیروان امام حسن عسکری علیه السلام و از بزرگان شهر قم در سده سوم هجری به شمار می‌رود. او محدثی بلندآوازه و بسیار مهم در تاریخ حدیث شیعه و امامیه است و دلیل متعددی بر این اهمیت گواهی می‌دهند. برای درک اهمیت صفار نزد محدثان و رجالیون امامی، تنها کافی است به توصیفات نجاشی اکتفا کنیم. او صفار را با عبارت «کان وجهاً فی أصحابنا القمیین» ستایش کرده و ضمن تأیید اعتبار او، وی را «ثقه عظیم القدر راجحاً لقلیل السقط فی الروایه» معرفی نموده است (نجاشی، ۱۳۷۶، ص. ۳۵۴). نویسندگان بزرگی چون کلینی (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۳۹۶، ج. ۶؛ ص. ۴۶۲، ج. ۴؛ ص. ۵۲۶، ج. ۲)، ابن ابی‌زینب نعمانی (ابن ابی‌زینب، ۱۳۹۷، ص. ۲۸۶، ج. ۶)، ابن بابویه (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج. ۱، ص. ۳، ج. ۵؛ ص. ۴، ج. ۱۰)، شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۷، ج. ۸)، علامه مجلسی (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۱۰۹، ج. ۶؛ ص. ۱۸۶، ج. ۱)، محمد بن یحیی العطار (برقی، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۵۲۶، ج. ۲)، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه پدر شیخ صدوق (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۹، ص. ۲۲۷)، محمد بن قولویه پدر جعفر بن محمد بن قولویه صاحب کامل الزیارات (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۲۱۲، ج. ۲۰)، محمد بن الحسن بن احمد بن الولید (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۷، ج. ۸)، الحسن بن الفضل بن الحسن الطبرسی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۵، ص. ۳۴) و علی بن موسی بن جعفر بن طاوس (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۷، ص. ۸۸) بارها نقل حدیث از صفار نموده‌اند. تأکید مکرر بر نقل حدیث از صفار قمی نشان‌دهنده جایگاه محوری وی در شکل‌گیری و نگارش اصول اعتقادی مذهب امامیه است.

دیدگاه امامتی صفار

در بصائر الدرجات، امامت جایگاه بشریت متعالی دارد. صفار با بیان جایگاه امام، علم او و پیوند میان امام و علم الهی به دنبال تبیین معرفت حجتی و شناساندن امام عالم و حجت خدا به مؤمنان است؛ با بررسی دقیق ابواب و ساختار کتاب به این نتیجه می‌رسیم که صفار به دنبال نشان دادن نظام طبقات انسان‌ها و جایگاه هر یک براساس میزان نزدیکی به امام است.

۱. تعریف امام

صفار در کتاب بصائر الدرجات با تمرکز بر مقامات، فضائل و مراتب وجودی امامان (ع)، صرفاً جنبه علم امام را برجسته می‌سازد و سایر ابعاد امامت را مطرح نمی‌کند. چه بسا تمرکز وی بر علم و عدم طرح سایر اوصاف امام از این جهت باشد که وی علم امام را مهم‌ترین رکن باور به عصمت امام و تحقق سایر شرایط امامت مثل

افضلیت می‌داند؛ کما اینکه عکس آن نیز اتفاق افتاده است. براساس تحلیل برخی عالمان و متکلمان شیعه از مفهوم عصمت، این ویژگی ناشی از علم امام به حقایق هستی دانسته شده است (فاریاب، ۱۳۹۴، ص. ۱۵). بر این اساس برخی از عالمان شیعی از علم امام بحث نکرده و با اثبات عصمت ائمه (ع) خود را بی‌نیاز از بحث در خصوص علم امام دیده‌اند (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۶، ص. ۴۱۲).

صفار اولین باب کتاب را با عنوان «وجوب فراگیری دانش بر همه مردم» آغاز می‌کند و ضمن تأکید بر وجوب طلب علم بر تمامی مسلمانان، این تکلیف را به‌عنوان یکی از واجبات الهی برمی‌شمارد (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۲-۶). در باب سوم صفار بر نقش واسطه‌گری علم الهی در شناخت خداوند تأکید دارد و با گزارش روایات بر این باور است که خداوند ابا دارد از اینکه امور را جز از طریق اسباب فراهم آورد از این‌رو برای هرچیزی سببی قرار داده و برای هر سبب بیانی و برای هر بیان دانشی و برای هر دانشی دری گویا، که هرکس آن در را بشناسد علم را خواهد فهمید و هرکس آن را نشناسد جاهل خواهد ماند و آن در، همان رسول خدا و اهل بیت (ع) هستند. از این جهت وی معتقد است هرکس این عالم ربانی را شناخت خدا را شناخته و هرکس منکر او شد خدا را منکر است (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۶-۸). در باب پنجم نیز مجدداً تأکید می‌کند که این عالمان ربانی، امامان اهل بیت (ع) هستند (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۸-۹). وی در باب‌های بعدی گزارش می‌کند که اهل بیت سرچشمه و گنجینه دانش هستند که هدایت با نزدیکی به آنان و گمراهی به سبب دوری از آن‌ها خواهد بود (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۹-۱۴). در باب‌های بعدی نیز به تبیین گستره، منابع علم و ماهیت علم امام می‌پردازد (حمادی، ۱۳۹۰، صص. ۵۷-۷۹). بدین ترتیب براساس دیدگاه صفار، امامت جایگاهی است که لازمه آن، برخورداری از علم گسترده می‌باشد. از آنجاکه این منصب به امر الهی به امام (ع) اعطا می‌گردد، دانش متناسب با آن نیز از طریق مجاری وحیانی به ایشان افزوده می‌شود. علاوه بر این، خداوند متعال، به‌منظور تضمین سعادت مادی و معنوی بشر، خزائن علوم و معارف را در اختیار ائمه (ع) قرار داده است. گستره دانش ایشان، متناسب با این منبع لایزال، فراتر از ادراک متعارف بشری است.

۲. ضرورت و اهداف تعریف امام در پرتو علم الهی

در نگاه صفار، جوهره امامت، علمی است که از علم الهی سرچشمه می‌گیرد و همین ویژگی، ملاک تمایز و معیار شناسایی امام به شمار می‌آید. از این منظر، وظیفه مردم جست‌وجوی «عالم الهی» است؛ عالمی که علم او ریشه در منبع وحیانی دارد. وی در باب نخست اثر خود، روایاتی را گزارش می‌کند که طلب علم را در هر شرایطی بر هر مسلمانی واجب می‌شمارند (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۲) و در باب دوم به بیان روایاتی می‌پردازد که به تبیین منزلت عالم و متعلم و هم‌سنگی پاداش آن دو اختصاص دارد (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۳-۶). این چنین روشمند، نشان‌دهنده اهتمام او به تبیین جایگاه علم در ساختار اعتقادی امامت است.

صفار در ادامه، عالم حقیقی را کسی می‌داند که معرفت او منطبق با معرفت الهی است؛ به گونه‌ای که انکار او در حکم انکار خداوند تلقی می‌شود، زیرا این عالم از سوی خداوند منصوب شده و علم وی موهبت الهی است (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۶). بر این اساس، هدف خلقت انسان دستیابی به معرفت و شناخت علم الهی معرفی

می‌شود. در این چهارچوب، امامان (ع) مصداق تام «عالمان الهی» به شمار می‌آیند و انسان‌ها، برای نیل به هدایت، باید در مسیر کسب معرفت الهی حرکت کرده و در جست‌وجوی این عالم ربانی باشند تا از علم او بهره‌مند گردند (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۸).

از منظر صفار، معرفت اهل‌بیت (ع) عین معرفت الهی است و انکار آنان، در حقیقت، انکار خداوند محسوب می‌شود (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۶). بررسی چنین ابواب بصائر نشان می‌دهد که وی امامت را، بر پایه برخورداری از علم الهی، واسطه معرفت خداوند و منشأ هدایت انسان‌ها می‌داند. از این رو، جامعه مؤمنان موظف است با جست‌وجو و شناسایی این عالم ربانی، از دانش او بهره‌گیرد تا زمینه هدایت خویش را فراهم ساخته و از گمراهی مصون بماند.

۳. ماهیت و ویژگی‌های علم عالم ربانی

صفار با گزارش روایات متعدد، علم امامان را سرچشمه علم الهی بیان می‌کند و اعتقاد دارد که آنان «معدن العلم»، «مفاتیح الحکمة»، «خزانة علم خدا» و «خزان الله در آسمان و زمین» هستند (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۵۶، ۶۱ و ۱۰۳). بنابر روایات گزارش شده از وی علم امام، از علم مکنون الهی سرچشمه می‌گیرد و در نتیجه آنان در علم و کمالات با پیامبر اکرم (ص) شریک هستند (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۴۸، ۲۹۰، ۲۹۵ و ۴۸۰). منابع علم امام، به دو دسته مکتوب مانند مصحف فاطمه، کتاب علی، جامعه، جفر، و صحف پیامبران (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۴۲، ۱۶۲ و ۱۶۸) و غیر مکتوب مانند تحدیث ملائکه، الهام، عمود نور و روح القدس تقسیم می‌شوند (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۲۳۱، ۲۳۴، ۴۳۵ و ۴۵۱). دامنه علم آنان بسیار گسترده است و شامل گذشته و آینده، عوالم پیشین و آینده، اسرار و ضمائر انسان‌ها، اعمال مردم، زبان‌ها و... می‌شود (حمادی، ۱۳۹۰، صص. ۵۷-۸۰). بدین ترتیب علم امام موهبتی و لدنی است و هر لحظه بر غنای آن افزوده می‌شود (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۱۳۰) پس زوال‌ناپذیر است.

۴. مصادیق عالمان ربانی

صفار مصادیق «عالم الهی» را شامل پیامبران، رسولان، امامان اهل‌بیت (ع) و ملائکه می‌داند (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۱۰۹-۱۱۲).

تحلیل کتاب بصائر الدرجات صفار در موضوع امامت و نگرش امامتی او

با بررسی دقیق ابواب و ساختار کتاب به این نتیجه می‌رسیم که بصائر الدرجات یک کتاب کاملاً امامتی است. به نظر می‌رسد که منظور صفار از بصائر الدرجات روشن کردن درجات و جایگاه افراد در نسبت با امامت است؛ به عبارتی کتاب در صدد معرفی نظام طبقات انسان‌ها و جایگاه هر یک براساس میزان نزدیکی به امامت است. عنوان کتاب تا حدودی مشابه عنوان کتاب الصفوه بوده که از نظر عنوان سابقه بیشتری دارد و مربوط به دوران قبل از صفار است. اندیشمندان امامیه در کتاب الصفوه به معرفی برگزیدگان و طبقات مؤمنان در نسبت با امامت می‌پرداختند. صفار با نگارش بصائر الدرجات در تلاش است تا همانند کتاب‌های الصفوه نشان دهد که

چگونه درجات و ارزش انسان‌ها براساس مسئله امامت تعیین می‌شود. بر این اساس ارزش انسان‌ها از امام شروع شده و به کسانی که تسلیم و پیرو امام هستند ادامه می‌یابد و در نهایت به افرادی که از این مدار خارج‌اند ختم می‌شود (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۸). در این کتاب واژه عالم نقش کلیدی در معرفی امامت ایفا می‌کند. کتاب بصائرالدرجات از ده جزء تشکیل شده و در هر جزء ابوابی وجود دارد. در اکثر موارد صفار با واژه عالم از امام یاد می‌کند. حتی در عناوینی که از امام نام برده شده اغلب با واژه عالم همراه است. این رویکرد از ابتدای کتاب آغاز شده و تا پایان ادامه دارد.

جزء اول بصائرالدرجات با مسئله «علم» و مفهوم «عالم ربانی» آغاز می‌شود و تا جزء پایانی کتاب بر همین محور پیش می‌رود. ابتدا در ابوابی با عنوان «باب فی العلم ان طلبه فريضة على الناس» و «ثواب العالم والمتعلم» بر وجوب طلب علم برای همه افراد و ضرورت وجود عالمی هدایت‌گر در جامعه تأکید دارد (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۲). از نگاه او این تکلیف الهی اقتضا می‌کند که خدا راه نیل به علم را فراهم سازد تا تکلیف به امر نامقدور نباشد.

در ابواب بعدی با عنوان «معرفة العالم الذی من عرفه عرف الله و من انكره انكر الله و السبب الذی یوفی لمعرفته» و «فضل العالم علی العابد» تصریح می‌نماید علمی که تحصیل آن واجب است، علم الهی است و آن عالمی که معرفتش واجب است، واسطه شناخت خدا محسوب می‌شود؛ از همین رو انکار او، به معنای انکار خداوند خواهد بود (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۶). در باب بعدی با عنوان «أن الناس یغدون علی ثلاثة عالم و متعلم و غناء و أن الأئمة من آل محمد (ص) هم العلماء و شیعتهم المتعلمون و سائر الناس غناء»، صفار امامان را مصداق «عالمان الهی» معرفی کرده و شیعیان را متعلمان دانسته است، اما سایر مردم از حقیقت علم فاصله دارند و افراد بی‌خاصیتی هستند (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۸). زیرا امام واسطه معرفت خداست و علم او سرچشمه هدایت انسان‌هاست، و نتیجه انکار و یا دوری از آنان، در حقیقت انکار الهی است. بر این اساس، امام نزد صفار، عالمی ربانی با دانش الهی است که از سوی خداوند مأمور تبلیغ و نشر معرفت حقیقی میان انسان‌هاست، و معیار شناخت امام، علم الهی اوست نه جایگاه اجتماعی یا دیگر ویژگی‌ها.

در این عناوین و سایر بخش‌های کتاب، صفار عالم را به معنای امام دانسته و بر این باور است که شناخت امام در واقع شناخت خداوند است. این در حالی است که در کتاب کافی کلینی واژه عالم به معنای مجتهد و صاحب علم به کار رفته و بر معصوم اطلاق نمی‌شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۱، ص. ۳۲). در بصائرالدرجات صفار برخلاف کافی از همان ابتدا در باب «أن الناس یغدون علی ثلاثة...»، واژه عالم را به امام تفسیر کرده و سایر افراد را حتی اگر صاحب علم باشند در مرتبه‌ای پایین‌تر از امام قرار می‌دهد. او معتقد است که اگر دیگران نیز عالم نامیده می‌شوند به این دلیل است که علم خود را از امام گرفته‌اند و گرنه عالم بالاصاله کسی جز امام نیست (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۸).

با بررسی عناوین ابواب بصائرالدرجات در ده جزء کتاب مشخص می‌شود که محور اصلی کتاب بر مبنای علم امامت و ارتباط امت با امام استوار است. جزء اول تا نهم به‌طور کلی در این بخش‌ها مباحثی مانند وجوب طلب علم، ثواب عالم و متعلم، شناخت عالم (امام)، برتری عالم بر عابد، طبقات مردم (عالم، متعلم و غناء) و لزوم فراگیری علم از معدن آن (ائمه علیهم السلام) مطرح شده است. همچنین راه‌های کسب علم از امام،

نحوه انتقال علم به امام و چگونگی جلوگیری از خطا در این مسیر نیز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. صفار در این بخش‌ها به‌طور مفصل به تبیین نقش علم الهی که از طریق پیامبر به امام منتقل می‌شود و مسئولیت انسان‌ها در قبال این علم می‌پردازد.

جزء دهم به نوعی جمع‌بندی مباحث مطرح‌شده در بخش‌های قبل است. در این قسمت صفار به مسائلی همچون آگاهی ائمه از عهد پیامبر (ص) در وصیت به جانشینان پس از خود، آگاهی ائمه از جانشین بعدی و در نهایت به عدم خالی بودن زمین از حجت و اینکه اگر دو نفر در زمین باشند یکی از آن‌ها حجت است پرداخته است. موضوع بحث تا جزء دهم بر محور علم پیش می‌رود اما در جزء دهم با ابوابی همچون «الأرض لا یخلو من الحجة و هم الأئمة ع» (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۴۸۴) و «باب فی الأئمة أن الأرض لا تخلو منهم و لو کان فی الأرض اثنان لکان أحدهما الحجة» (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۴۸۷) تبدیل می‌شود به حجت.

جمع‌بندی جزء آخر هم این است که امام با این ویژگی‌ها که تا جزء دهم بیان شد حجت الهیست و غیر از این فرد نمی‌تواند حجت باشد. در نهایت می‌توان گفت که کتاب بصائرالدرجات با تمرکز بر محوریت علم و امامت، به دنبال تبیین جایگاه امام به‌عنوان عالم حقیقی و حجت الهی است. صفار با ارائه مباحثی پیرامون علم الهی امام و جایگاه انسان‌ها در نسبت با امام تلاش کرده است تا علم الهی امام را به‌عنوان جوهره امامت معرفی و تبیین کند. این کتاب به‌شکلی منسجم و با رویکردی حدیث‌محور، به بررسی مسائل مربوط به امامت و علم می‌پردازد و در نهایت بر این نکته تأکید می‌کند که امام با ویژگی خاص خود یعنی علم الهی، حجت الهی و راهنمای انسان‌ها در مسیر هدایت است.

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت در هندسه اندیشه امام‌شناسی صفار، علم جوهره امامت و معیار برتری امامان بر دیگران است و در حقیقت، امامت بر محور علم ربانی امام استوار است؛ علمی که برخاسته از علم مکنون الهی است و به ملائک و انبیاء نیز داده شده و همه آن علوم به ائمه رسیده است (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۱۰۶، ۱۰۹ و ۱۱۸). امام نه‌تنها پیشوای دینی، بلکه خزان الله، معدن العلم و مفتاح الحکمه محسوب می‌شود (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۱۰۳، ۵۶ و ۶۱)؛ علم او موهبتی آسمانی و در حال فزونی پیرامون هدایت بشر است (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۱۳۰، ۳۲۴ و ۳۹۵) این فزونی از طریق تحدیث ملائکه، الهام، عمود نور و یا روح‌القدس انجام می‌گیرد (صفار، ۱۴۰۴، صص. ۲۳۳، ۲۳۱، ۴۳۵ و ۴۵۱).

بر این اساس معرفت الهی صرفاً از طریق او در میان انسان‌ها جاری می‌شود (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۶۱)؛ بنابراین در نظام فکری صفار، شناخت امام هم‌سنگ شناخت خداوند است و انکار امام، در حقیقت انکار ذات الهی (صفار، ۱۴۰۴، ص. ۶).

همان‌طور که اشاره شد بصائرالدرجات در ارائه مقامات اهل بیت به‌ویژه علم امام کتابی نسبتاً جامع به شمار می‌آید. با این حال در همه مباحث امامت، نمی‌توان آن را کتابی جامع دانست. هدف اصلی این کتاب، بیان فضایل معنوی و مقام والای ائمه و روشن کردن درجات و جایگاه افراد در نسبت با امامت است.

نتیجه‌گیری

در بصائر الدرجات، امامت جایگاه بشریت متعالی دارد او با بیان جایگاه امام، علم او و پیوند میان امام و علم الهی به دنبال تبیین معرفت حجیتی و شناساندن امام عالم و حجت خدا به مؤمنان است؛ این رویکرد صفار بازتاب نخستین تلاش‌ها برای شکل‌دهی نظام عقیدتی امامیه در قرن سوم است. در مقابل، برقی در المحاسن امامت را در بطن حیات مؤمنانه می‌بیند و با هشدار اخلاقی و تربیت نفسانی به دنبال ساختن مؤمن ولایی است. امام در نگاه او معلم حیات معنوی است، نه صرفاً صاحب علم غیب. نقطه آغاز بحث امامت در بصائر الدرجات، مقام امام و علم اوست اما در المحاسن ایمان و عمل مؤمن است. در نتیجه، برقی به جای الگوی «معرفتی»، الگوی «تربیتی» را پیش می‌کشد. به عبارتی روش امامت‌پژوهی معرفتی در برابر تربیتی. از این رو صفار لحن اثباتی دارد و به نوعی در پی تثبیت حجیت امام در برابر مکاتب کلامی معاصر (معتزله و اهل حدیث) است اما برقی لحن تربیتی و تلطیفی دارد و بیشتر با زبان دل، ترغیب و تهذیب سخن می‌گوید. از این جهت برقی روایات را گزیده، کوتاه‌السند و بر محور موضوعات عملی و اخلاقی مانند طهارت، صلاة، حج، آداب معاشرت، و فضائل تنظیم می‌کند و مضمون را بر اسناد مقدم می‌دارد؛ زیرا در دید او روایت ابزار تهذیب و ساختن باطن مؤمن است اما ساختار کتاب صفار مبتنی بر ابواب امامت و علم امام با روایات طولانی و سنددار است. در نگاه صفار، ذکر سند و نقل تفصیلی موجب تثبیت حجیت معرفتی امام است. از این رو نظام روایت از لحاظ ساختار و چینش روایی نزد برقی کارکردی و تربیتی است اما نزد صفار اثباتی و معرفتی است. با توجه به آنچه گذشت می‌توان گفت که صفار در بصائر الدرجات نماینده منهج معرفتی کلامی در امامت‌پژوهی شیعی است و هدفش تبیین جایگاه الهی امامان، علم ویژه آنان، گستره علم، منابع علم، مراتب ولایت و حجیت آنان است. اما برقی در المحاسن نماینده منهج تربیتی ولایی است؛ نگاه او از درون سلوک مؤمن آغاز می‌شود و امامت را اساس اخلاق، عبادت و ایمان می‌بیند. به تعبیر دیگر، صفار می‌کوشد «چرا باید امام را شناخت» را نشان دهد، و برقی می‌کوشد «چگونه باید با امام زیست» را تعلیم دهد. اولی امامت را بنیان معرفت الهی می‌داند و دومی آن را روح حیات ایمانی.

منابع

- ابن ابی‌زینب (نعمانی)، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۷ق). الغيبة. تهران: بی‌نا.
- ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی. (۱۳۶۲). الخصال. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه (تحقیق علی اکبر غفاری). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن غضائری، احمد بن الحسین. (۱۴۲۲ق). الرجال. قم: دارالحديث.
- ایرانمنش، اسما، احمدزهی، اسماعیل، و خاکپور، حسین. (۱۳۹۴). بررسی واژه «اُجْذَم» در کلام پیامبر (ص). اندیشه‌های قرآنی متفکران معاصر، ۲(۱۱۳)، ۶۵-۸۱.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ق). المحاسن (تصحیح جلال‌الدین محدث). قم: دارالکتب الاسلامیه.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: آل‌البیت.
- حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی). (۱۴۱۷ق). خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال. قم: مؤسسه نشر الفقاهه.
- حمادی، عبدالرضا. (۱۳۹۰). گستره علم امام از منظر کلینی و صفار. فصلنامه امامت‌پژوهی، ۱(۴)، ۵۷-۷۹.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۶). امامت در بینش اسلامی. قم: بوستان کتاب.
- سبحانی، محمدتقی. (۱۳۹۱). کلام امامیه: ریشه‌ها و رویش‌ها. فصلنامه نقد و نظر، ۱۷(۱)، ۵-۳۷.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص). قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- طالقانی، سید حسن. (۱۳۹۱). مدرسه کلامی قم. فصلنامه نقد و نظر، ۱۷(۱)، ۶۶-۹۰.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام (تحقیق حسن موسوی خراسانی). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). الفهرست (تحقیق جواد قیومی). قم: مؤسسه نشر الفقاهه.
- فاریاب، محمدحسین. (۱۳۹۴). عصمت پیامبران در منظومه فکری علامه طباطبائی. فصلنامه معرفت، ۲۴(۲۱۱)، ۱۳-۲۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارالأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۷۶). رجال النجاشی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

References

- Ibn Abī Zaynab (al-Nu'mānī), Muḥammad ibn Ibrāhīm. (1397 AH [1976–1977 CE]). *Al-Ghayba* (The Occultation). Tehran: [n.p.]. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh al-Qummī (al-Ṣadūq), Muḥammad ibn 'Alī. (1362 SH [1983 CE]). *Al-Khiṣāl* (The Characteristics). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh al-Qummī (al-Ṣadūq), Muḥammad ibn 'Alī. (1413 AH [1992–1993 CE]). *Man lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh* (For Him Who Is Not in the Presence of the Jurist), edited by 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī vābastah bi-Jāmi'a-yi Mudarrisīn-i Ḥawza-yi 'Ilmīya-yi Qom. [In Arabic]
- Ibn al-Ghaḍā'irī, Aḥmad ibn al-Ḥusayn. (1422 AH [2001–2002 CE]). *Al-Rijāl* (The Biographical Dictionary of Transmitters). Qom: Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
- Īrānmanish, [and colleagues]. (1394 SH [2015 CE]). "Barrasī-yi Vāzhah-yi 'Ajzham' dar Kalām-i Payāmbār (Ṣ)" (An Examination of the Word 'Ajzham' in the Prophet's (PBUH) Speech). *Dū-Faṣḥnāma-yi Andīshahā-yi Qur'ānī-yi*

- Mutafakkarān-i Mu'āshir* (Bi-Annual Journal of the Qur'ānic Thoughts of Contemporary Thinkers), No. 1, pp. 65–82. [In Persian]
- al-Barqī, Aḥmad ibn Muḥammad ibn Khālid. (1371 AH [1951–1952 CE]). *Al-Maḥāsin* (The Beauties), edited by Jalāl al-Dīn Muḥaddith. Qom: Dār al-Kutub al-Islāmīya. [In Arabic]
- al-Ḥurr al-ʿĀmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1409 AH [1988–1989 CE]). *Wasā'il al-Shī'a* (The Means of the Shī'a). Qom: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf (ʿAllāma al-Ḥillī). (1417 AH [1996–1997 CE]). *Khulāṣat al-Aqwāl fī Ma'rifat al-Rijāl* (The Summary of Opinions in the Knowledge of Transmitters). Qom: Mu'assasa-yi Nashr al-Fiqāha. [In Arabic]
- Ḥammādī, ʿAbd al-Riḍā. (1390 SH [2011 CE]). "Gustara-yi ʿIlm-i Imām az Manzar-i Kulaynī wa Ṣaffār" (The Scope of the Imam's Knowledge from the Perspective of al-Kulaynī and al-Ṣaffār). *Faṣlnāma-yi Imāmat-pizhūhī* (Journal of Imamate Studies), 1(4), pp. 57–79. [In Persian]
- Rabbānī Gulpāyigānī, ʿAlī. (1386 SH [2007 CE]). *Imāmat dar Bīnīsh-i Islāmī* (Imamate in Islamic Perspective). Qom: Būstān-i Kitāb. [In Persian]
- Subḥānī, Muḥammad Taqī. (1391 SH [2012 CE]). "Kalām-i Imāmīya; Rishahā wa Rūyishhā" (Imāmī Theology: Roots and Developments). *Faṣlnāma-yi Naqd wa Naẓar* (Critique and Review Journal), 17(1), pp. 5–37. [In Persian]
- al-Ṣaffār, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1404 AH [1983–1984 CE]). *Baṣā'ir al-Darajāt fī Faḍā'il Āl Muḥammad (Ṣ)* (The Insights into the Degrees concerning the Virtues of the Family of Muḥammad (PBUH)). Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī. [In Arabic]
- Ṭāliqānī, Sayyid Ḥasan. (1391 SH [2012 CE]). "Madrīsa-yi Kalāmī-yi Qom" (The Theological School of Qom). *Faṣlnāma-yi Naqd wa Naẓar* (Critique and Review Journal), 17(1), pp. 66–90. [In Persian]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1407 AH [1986–1987 CE]). *Tahdhīb al-Aḥkām* (The Refinement of Legal Rulings), edited by Ḥasan Mūsawī Khursān. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1417 AH [1996–1997 CE]). *Al-Fihrist* (The Catalogue), edited by Jawād Qayyūmī. Qom: Mu'assasa-yi Nashr al-Fiqāha. [In Arabic]
- Fāriyāb, Muḥammad Ḥusayn. (1394 SH [2015 CE]). "ʿIṣmat-i Payāmbarān dar Manẓūma-yi Fikrī-yi ʿAllāma Ṭabāṭabā'ī" (The Infallibility of the Prophets in the Intellectual System of ʿAllāma Ṭabāṭabā'ī). *Faṣlnāma-yi Ma'rifat* (Knowledge Journal), 24(211), pp. 13–28. [In Persian]
- al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1407 AH [1986–1987 CE]). *Al-Kāfi* (The Sufficient). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya. [In Arabic]
- al-Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH [1982–1983 CE]). *Bihār al-Anwār al-Jāmi'a li-Durar Akhbār al-A'imma al-Aḥbār* (The Oceans of Lights, Compendium of the Pearls of the Pure Imams' Traditions). Beirut: Mu'assasat al-Wafā'. [In Arabic]
- al-Najāshī, Aḥmad ibn ʿAlī. (1376 SH [1997 CE]). *Rijāl al-Najāshī* (The Biographical Dictionary of al-Najāshī). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī vābastah bi-Jāmi' a-yi Mudarrisīn-i Ḥawza-yi ʿIlmīya-yi Qom. [In Arabic]